

Татяна Славова (София, България)

БИБЛЕЙСКОТО ОСМОКНИЖИЕ В СЪСТАВА НА АРХИВНИЯ ХРОНОГРАФ*

В РГАДА, Москва, ф. 181, под № 279/658 се пази хронографски сборник от края на XV в., 540 л., руски ръкопис, писан с полуустав в две колони по 40 реда (по-нататък *Арх*). Сборникът, известен в науката като Архивски (Архивен), Юдейски (Истрин 1893) или Български (Горина 2005) хронограф, а също и като “български исторически сборник от 921 г.” (Димитров 1990), проследява всемирната история според християнската концепция за сътворението на света. Структурата му е мозаечна, изградена от различни източници, сред които обширни библейски компилации от Осмокнижието, четирите книги Царства, части от книгите на пророците Исаия, Даниил и Иеремия, книга Йов (с петте паримии), Евангелието (Матей и Лука) (Истрин 1893:317–361; Творогов 1975:23, 237–304). Други части са заети от Хрониките на Йоан Малала и Георги Амартол, Псевдокалистеневата Александрия, История на Юдейската война от Йосиф Флавий. Всички източници са подбрани и подредени така, че да се проследи световната история от сътворението на света до времето на компилирането на сборника, като водеща за осмислянето на събитията е християнската идея. Втори препис на хронографа (руски, XV–XVI в.) се съхранява в Националната библиотека на Полша, Варшава, BOZ сім 83 (по-нататък *Варш*), трети препис (руски, среда на XVI или XVII в.) се пази в Централната библиотека на Литовската академия на науките, Вилнюс № 109/147 (по-нататък *Вилн*), а четвърти препис (РНБ, Соф. № 1454) от XVI в. е запазен твърде фрагментарно. И четирите преписа на хронографския сборник възхождат към общ протограф от 1262 г., както сочи руска глоса за Совий (*Арх* л. 26d, *Вилн* л. 27v, *Варш* л. 56a). С Русия от XIII в. се свързва и Летописецът на руските царе, достигащ до 1214 г., с който завършва *Арх* (л. 481–540, липсва във *Вилн* и *Варш*, който е без край).

От друга страна, в Архивния хронограф има и по-древни исторически отпратки, които отнасят възникването на неговия архетип към България от времето на Симеон. Първото свидетелство е прочутото заглавие на презвитер Григорий: “Книги на Божия Стар завет, разкриващи образите на Новия завет, които са истинни, преведени от

---

* Тази статия е осъществена по проект “История и историзъм в православния славянски свят. Изследване на идеите за история”, финансиран от Националния фонд за научни изследвания.

гръцки език на славянски при българския княз Симеон, син на Борис, от презвитер и монах Григорий, църковник на всички български църкви, по заповед на същия книголюбец княз Симеон, по-точно казано боголюбец” (*Арх* л. 199а, *Вилн* л. 242а, *Варш* л. 666а). Заглавието е след книга Рут, завършваща Осмокнижието, и пред V книга от Хрониката на Йоан Малала, след която са поместени четирите книги Царства и други текстове. В това заглавие българският владетел Симеон двукратно е титулуван княз (при княз българстѣмъ Симеоне ••• того книголюбца князъ Семіона), а е известно, че той е носил тази титла най-вероятно до 913 г. Изказани са различни мнения за това какво точно е превел (редактирал) Григорий презвитер: Хрониката на Йоан Малала – само V книга или цялата хроника (Калайдович 1924; Шафарик 1848; Истрин 1893), Осмокнижието (Евсеев 1902; Михайлов 1912:ССХСП), книга Царства (Истрин 1917; Николова 1984:115–117, Горина 2005:33–34, Пеев 2008), всички текстове след заглавието (Димитров 1990) или по-голямата част от всички текстове в хронографа – Хрониката на Йоан Малала, някои библейски книги, Александрията, Хрониката на Георги Амартол и др. (Леонид 1889; Георгиев 1962). Горина обяснява неправилното според нея място на заглавието (пред V книга от Хрониката на Йоан Малала) с разбъркване на листовете в ръкописа, докато според Пеев, чието мнение споделям, книга V от Хрониката на Йоан Малала (с глосата за Ахил и мирмидонците-българи) е била вмъкната преди Царства от съставителя на сборника като маркер за история на българите от епохата на Царства (Пеев 2008:104–109). Тази теза на Пеев се подкрепя и от некоментирания досега факт, че в книга Съдии на четири места (л. 185с¹, л.189а², л. 190с³, л. 192б⁴) са вмъкнати фрагменти от IV книга на Хрониката на Йоан Малала⁵. Всъщност цялата IV книга на Малала е поместена в началото на Архивния хронограф (л. 37а–40d). Повторното вмъкване на части от нея в книга Съдии, при това в същия славянски превод (вж. Таблица № 1), показва, че книжовникът, използвал книга Съдии като източник за Архивния хронограф, е познавал славянския превод на Хрониката на Малала, и

---

¹ След Съдии 3:31, където се споменава Самегар – откъсът от Хрониката на Йоан Малала е за елинските герои (Прометей, Епитемей, Атлант, Девкалион и др.), живели по времето на Самегар.

² Фрагментът визира съвременника на съдията Гедеон Орфей и затова е вмъкнат след Съдии 8:32, съобщаващ за смъртта на Гедеон.

³ След Съдии 10:2, където се споменава за смъртта на израелския съдия Тола – откъсът от Хрониката на Малала е за сатира Марсий, живял във Фригия по времето на Тола.

⁴ Тази интерполация засяга предсказателката Сибила и цар Трос в годините след смъртта на съдията Елон и затова е поместена точно след Съдии 12:12, където се отбелязва Елоновата смърт.

⁵ Вмъкванията са налице и във *Вилн* (л. 225аб, 226а, 229а, 231а) и *Варш* (л. 619, 624, 632, 637).

следвайки своята предварително обмислена концепция, е вмъквал откъси от нея на точно определени места в библейския текст, воден от историко-хронографски принцип. Затова съвсем логично е мястото на V книга от Хрониката на Йоан Малала след книга Съдии с интерполираните в нея откъси от IV книга на Малала и пред Царства. Мозаечното преплитане на старозаветния текст с Хрониката на Малала ще трябва да се отнесе към времето на архетипа на Архивния хронограф, отколкото да се свърже с дейността на по-късни преписвачи.

Второто свидетелство, датиращо архетипа на Архивния хронограф, е списъкът на византийските императори в края на сборника (л. 481a), който е налице и в Петербургския препис (липсва във *Вилн* и *Варш*). Този своего рода кратък летописец завършва с коронацията на Роман Лакапин и жена му Теодора (17 декември 920, константинъ. съ матерію лѣ • зъ • съ константинъ вѣнча на цѣрѣво романа и ѿсѣврѣ женоу его), но не включва коронацията на сина им Христофор (май 921), което навежда на мисълта, че архетипът на хронографа е бил завършен в началото на 921 г.⁶ Подобни списъци на владетели (тип хронографикони) не са изключение – те придружават и други емблематични старобългарски паметници от първите десетилетия на X в., напр. Симеоновия сборник от 919 г. и Номоканона в XIV титула от 912 г., което свидетелства за установена традиция. Някои учени разглеждат списъка на византийските императори като не принадлежащ на архетипа на *Арх* и прибавен от руски книжовник през XIII в. В този случай обаче остава открит въпросът защо събитията в списъка са доведени само до 920 г.

По-нататък ще бъде анализиран текстът на Осмокнижието в Архивния хронограф, но несъмнено изводите ще се отнасят и до останалите два преписа, респ. до общия им архетип. Редица обстоятелства свидетелстват, че библейското Осмокнижие в *Арх* е изначален източник за неговия състав: 1) налице е и в останалите преписи *Вилн* и *Варш*, 2) заема около една трета от общия обем на *Арх* – приблизително 170 листа от всичките 481 листа, 3) без него не би могла да се осъществи основната цел на хронографа – представянето на всемирната история още от сътворението на света. Затова е безспорно, че библейското Осмокнижие е принадлежало на архетипа на сборника и не би могло да е по-късна добавка.

---

⁶ На този факт специално внимание обърна Димитров 1990.

Установяването на редакцията на славянското Осмокнижие е от съществено значение за изясняване на две важни обстоятелства: 1) времето и мястото на възникване на архетипа на *Арх*, 2) ролята на съставителя на хронографа – на преводач на библейския текст или на компилатор / редактор на готов славянски превод. За целта библейският текст на Осмокнижието в състава на *Арх* беше съпоставен със съответния библейски текст извън *Арх*, което налага най-напред накратко да се представи текстологичната история на славянското Осмокнижие, съхранено в над 50 славянски ръкописи от XIV–XVI в. (Mathiesen 1983). В резултат на текстологичното проучване на ръкописната традиция днес е установено, че славянските преписи са съхранили текста на първите осем старозаветни книги в две основни разновидности (версии, групи, редакции): 1) руска (източнославянска, по-нататък *рус*), засвидетелствана изключително в руски преписи – два от XIV в. и над тридесет от XV–XVI в.⁷; 2) южнославянска, засвидетелствана в среднобългарски, сръбски и молдавски ръкописи от XV–XVI в.⁸

Въпреки съществуването на различия между ръкописите от двете разновидности в основата на всички лежи един и същи превод на Осмокнижието, впоследствие подложен в различна степен на редакционни поправки. За да се установи по какво се различават южнославянската и руската версия на Осмокнижието, беше извършена пълна съпоставка (стих по стих) за първата книга Битие и за последните две книги Съдии и Рут, а за останалите библейски книги са използвани представителни извадки.

---

⁷ Използвани са следните ръкописи: 1. РГБ, ф. 310, Унд. № 1, втора половина на XV в. (1480 г.), Осмокнижие, 1–4 Царства, Естер, 476 л. По Михайлов 1900–1908, 1908; Vajs 1905. 2. Хилендар № 279/335, края на XV в., Петокнижие (молдавска редакция), 284 л. По микрофилм на НБКМ. 3. РГБ, ф. 304.I. № 2, втора половина на XIV в., Иисус Навин, Съдии, Рут, Естер и хронографска статия, 166 л. По www.stsl.ru/manuscripts. 4. РГБ, ф. 304.I № 728, XIV в., Хронограф с книгите Иисус Навин, Съдии, Рут, 1–4 Царства и хронографски статии, 392 л. По www.stsl.ru/manuscripts. 5. РГБ, ф. 173, МДА № 12, 1470–1490 г., Осмокнижие, 1–4 Царства, Естер, 621 л. По www.stsl.ru/manuscripts. Още четиринадесет ръкописа са използвани само за книга Битие по критическия апарат към изданието на Михайлов 1900–1908. Само за книга Рут по Dunkov 2000 са използвани ръкописите: ГИМ, Барсов № 1, XIV в., Осмокнижие и 1–4 Царства; ГИМ, Барсов № 2, XV–XVI в., Осмокнижие, 1–4 Царства, Естер; ГИМ, Барсов № 3, XV–XVI в., български препис на Осмокнижие; ГИМ, Чуд. 25, XV в., Иисус Навин, Съдии, Рут, 1–4 Царства, Естер; РНБ, новое собр. F.27, XV в., Хронограф с Осмокнижие и 1–4 Царства; РНБ, Пог. 77, XV в., Иисус Навин, Съдии, Рут, 1–4 Царства; РНБ, Q.I.2, XV в., Иисус Навин, Съдии, Рут, 1–4 Царства.

⁸ Използвани са следните ръкописи: 1. РГБ, ф. 256, Рум. № 29 (по-нататък *P*). Среднобългарски ръкопис (молдавска редакция) на Осмокнижие и 1–4 Царства, 1537 г., 278 л. По микрофилм на НБКМ. 2. РГБ, ф. 87, Григ. № 1/М 1684 (по-нататък *Г*). Среднобългарски (със сръбски черти) препис на Осмокнижие и 1–4 Царства, първа половина на XVI в., 373 л. По Михайлов 1900–1908; Михайлов 1908; Atanasova 1994; Vajs 1905. 3. РГБ, ф. 270, Сев. № 1/М 1431 (по-нататък *С*). Сръбски препис на Осмокнижие, начало на XV в., 394 л. По Михайлов 1900–1908; Михайлов 1908; Atanasova 1994; Vajs 1905. 4. НАЗУ, Шс17 (по-нататък *М*). Сръбски препис на Осмокнижие, втора половина на XV в., 336 л. По Михайлов 1900–1908 (само за книга Битие).

Като имам предвид обаче факта, че в славянската ръкописна традиция Осмокнижието много често се разпространява като една книга, смятам, че заключенията могат да се отнесат към цялото Осмокнижие.

Южнославянска версия на книга Битие

Преводът и текстовата редакция във всички южнославянски ръкописи на Битие са едни и същи и имат общ архетип. От него са наследени еднаквите грешки, еднаквата сегментация на текста на отделни смислови отрязъци (зачала), идентичните им заглавия, общите пропуски (напр. Бт 33:13–35:3). Тъй като голяма част от книга Битие влиза в състава на Паримейника, ще разделя лингвистично-текстологичното проучване на паримейни и непаримейни части, още повече, че те показват различия.

Паримейните части на книга Битие в южнославянските преписи в голяма степен са съхранили първоначалния превод от Паримейника, запазен и в хърватските глаголически бревиари, и дори на места пазят по-древното четене, отколкото Паримейниците от XIII–XIV в. Паримиите представят текст, редактиран от страна на преславските книжовници много по-слабо и непоследователно в сравнение с руските преписи. В паримиите най-често съжителстват Кирило-Методиеви и чети (преславски) варианти, напр. ꙗзыкъ и страна, съмꙗ и племꙗ, нареци и прозъвати, радн и дѣла, животъ и жизнь, оltарь и трѣбъникъ и т.н., но има и само паримейни лексеми като колѣно, сънꙗти, нерен и др. Най-вероятно паримиите са били взети в готов вид от Паримейника, чийто глаголически превод се свързва с дейността на равноапостолите Кирил и Методий. Затова паримейният текст на книга Битие в южнославянските преписи изобилства с глаголически следи, вж. Бт 5:4 лѣ аддѣмовъ ... ѡсмъ сѣ (800 в. 700 ἑπτακόσια⁹): Ѡ [700] > ѡ [800]; Бт 5:6 жнтъ снфъ лѣ сѣ (207 в. 205 πέντε καὶ διακόσια): ѡ [5] ~ ѡ [7] > з; Бт 5:7 снфъ рождь еносѣ лѣ •нѣ сѣ н •зѣ (807 в. 707 ἑπτὰ ἔτη καὶ ἑπτακόσια), Бт 5:13 жтѣ каннанъ •нѣ сѣ мѣ лѣ (840 в. 740 τεσσαράκοντα καὶ ἑπτακόσια), Бт 5:16 малеленлъ рождь арѣда •нѣ сѣ н •лѣ лѣ (830 в. 730 τριάκοντα καὶ ἑπτακόσια): ѡ [7] > [8] > н; Бт 8:13 •зѣ сътноѣ лѣто живота нѡеѡа (700 в. 600 ἑξακοσιοσιῶ): ѡ [6] > [7] > з; Бт 9:29 дѣни ноевѣ лѣ •нѣ сѣ •нѣ (850 в. 950 ἑννακόσια πενήκοντα): ѡ [9] > [8] > н; Бт 5:19 арѣдъ рождь еноха лѣ зѣ сотъ (700 в. 800 ὀκτακόσια): ѡ [8] ~ з [7]; Бт 8:14 зѣ

⁹ Гръцкият текст е по Септуагинта (по-нататък *Sept*), използван по Rahlfs 1962 и Brook, Mclean 1917, както и по различни електронни издания.

ДЪНЬ (17 в. 27 ἐβδόμη καὶ εἰκάδι): Ѡ [20] > І [10]; Бг 45:6 Дроу҃гы̆ •д҃• л҃ѣ (4 в. 5 πέντε): Ѡ [5] > Δ [4].

Непаримейните части на книга Битие в южнославянските преписи показват архаични езикови особености като форми за двойствено число, прост аорист, предпочитане на форми за I сигматичен аорист срещу форми за II сигматичен аорист в останалите чети преписи, следи от стари консонантни основи (-s-, -nt-), архаични причастни форми при глаголите на –нтн, множество архаични безпредложни (главно за местен и творителен падеж) употреби, срв. Бг 25:9 погребоста срещу погребоша в останалите; 31:43 моею дъщероу҃, монма дъщерма срещу монхъ дъщерн; 31:49 ѡтврѣжевѣ □ срещу ѡтврѣжем □; 32:31 стагнома свонма срещу стегномъ свонмъ; 33:2 с̄ноу҃ ею срещу с̄ны ею; 49:7 ею срещу его; 5:25, 30; 11:18, 19, 20 жнве срещу жнтъ; 15:17 прондоу҃ срещу прондоша; 24:45, 47; 31:31; 42:14 рѣх срещу рекѡ; 31:54 ѣша срещу ѣдоша; 43:17 рѣш□ срещу рекоша; 5:29 дѣлесъ срещу дѣлъ; 45:21 колѣса срещу кола; 46:26 тѣлесе срещу тѣла; 41:4 чрѣвеса срещу чрева; 43:23 ѡслетомъ срещу ѡсломя; 5:30 рожъ срещу роднвъ; 39:12 ѡставль срещу ѡставнвъ; 26:24 тон ноцн ἐν τῇ νυκτὶ ἐκεῖνῃ срещу в тоу ноць; 39:4 прнставн възмоу҃ домоу҃ своегоу҃ ἐπι οἴκου αὐτοῦ срещу прнставн в домоу҃ своемъ; 41:36 погыбнеть...гладѣ; гладѣ ἐν τῷ λιμῷ срещу въз гладъ. Друга особеност на превода на непаримейното Битие в южнославянската версия е наличието на непреведени гърцизми. Към архаичен тип превод насочват и някои пройоми, характерни за преводите на първоучителите. Известно е, че според средновековните схващания преводачът няма право да добавя или отнема части от текста, който превежда. Сравнението между Септуагинта и южнославянското непаримейно Битие показва, че това изискване е спазено. Като цяло славянският превод следва точно гръцкия текст и пропуските (само отделни думи, но не и фрази), са малко, напр. за 666 стиха те са само 20 срещу 100 в руските чети преписи¹⁰. Налице са и множество лексикални варианти, характерни за Паримейника, които съвпадат със съответните четения в бревиарите. В тези случаи гръцкият и латинският текст не се различават, така че не може да има влияние на Вулгата. Едва ли са резултат и от случайни вторични преписвачески грешки, тъй като са общи са всички ръкописи. Най-вероятно е те да са наследени от първоначален общ архетип на южнославянските преписи и на глаголическия текст от

¹⁰ Възможно е някои от пропуските да се дължат на по-различен гръцки източник.

бrevиарите със следи от Септуагинта. Явно този архетип ще е бил доста древен и би могъл да се отнесе към първоначалния старозаветен превод.

На места непаримейното Битие в южнославянските преписи стои във връзка с гръцки източник, по-различен от гръцкия източник на руските чети преписи, както може да се види от множеството текстологични разночетения¹¹: Бт 12:13 **καὶ ζήσεται ἡ ψυχή μου** н жнѡа вѡдетъ дѡша моѡа, н жнѡн вчнетъ дѡша моѡѡ *брев* – липсва в *рус*; 17:25 **Ἰσμαὴλ δὲ ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἦν ἐν δεκατριῶν** нззманлз снз его •гї• лѣ бѣѡаше, нззманлз же сннз его •вї• лѣта нсплннь бѣше *брев* – липсва в *рус*; 18:6 **ἐπὶ τὴν σκηνὴν** н потца □ Авраамъ в кзцію, в домъ – потцав □ Авраамъ *рус*; 29:4 **Ἀδελφοί πόθεν ἐστὲ** братѣ ѡткѡдоѡ есте, братне ѡт кѡдѡѡ есте *брев* – ѡткѡдѡ есте *рус*; 35:19 **Βηθλέεμ** в вифлеомѣ – ефратъ *рус*; 37:2 **ψόγον πονηρὸν** злѡ хлѡлѡ – хѡлѡлѡ *рус*; 37:13 **ποιμαίνουσιν** пасѡтъ, пасѡтъ *брев* – ндѡш □ *рус*; 38:17 **что ми даде лице** влѣзешн к мнѣ ѡн же рече – липсва в *рус Sept*; 39:23 **ἐποίει ὁ κύριος εὐόδου ἐν ταῖς χερσὶν** створѡше ѣ ѡтѡвержаше (ѡтѡтѡрѡшѡше) в рѡкѡ – липсва в *рус*; 40:11 **ἔλαβον τὴν σταφυλὴν** н влѡхъ грѡзнз (грѡздѡ) – липсва в *рус*; 47:20 **ἀπέδοντο γὰρ οἱ Αἰγύπτιοι τὴν γῆν αὐτῶν τῷ Φαραῶ** ѡдаша ѡ еѡптѡне всю землѡ (своѡ) фараѡнѡн (фараѡнѡ) – липсва в *рус*; 47:29 **υἱὸν αὐτοῦ Ἰωσήφ** снѡ своего носнфа снѡ своего оснѡа *брев* – ѡснѡа снѡ своего *рус*.

Подобно на паримейните части, и първоначалният превод на непаримейните части на Битие в южнославянските преписи е бил глаголически. За това свидетелстват редица числени стойности, срв. Бт 35:28 **жнтъ лѣтъ ρϑ** (170 в.м. 180 **ἐκατὸν ὀγδοήκοντα**): ѡѡ [180] > ρϑ [170]; 46:27 **вз егнпетъ пѡ** (82 в.м. ѡѡ 75 **ἑβδομηκονταπέντε**): ρѡ [75] ~ ρѡ [93] > пѡ [82]; 16:16 **бѣ лѣ •ѡс•** [96] (в.м. •пс• 86 **ὀγδοηκονταἕξ**): ѡ [80] > [90] > ѡ; 46:26 **всѣхъ дѡшь •ѡс•** (76 в.м. •ѡс• 66 **ἑξηκονταἕξ**): ѡ [60] > ρ [70] > ѡ; 46:22 **всѣхъ дѡшь •зї•** (17 в.м. 18 **δεκαοκτώ**): ѡ [8 ~ з [7]. За наличието на звукови грешки в гръцкия и славянския текст на южнославянското непаримейно Битие вж. Славова 1995:65–66; Славова 2001:71–79.

Южнославянска версия на книги Съдии и Рут

Изследванията на Вайс (Vajs 1905), Михайлов (Михайлов 1908), Дунков (Дунков 1993; Dunkov 2000) и Атанасова (Atanasova 1994; Atanasova 1994a; Атанасова 1994:89–131; Атанасова 1995; Atanasova 1995:53–106; Атанасова 1995б), които се подкрепят и от

¹¹ На първо място е четенето в южнославянските преписи, много често споделяно и от четенето в brevиарите (по-нататък *брев*).

моите наблюдения, се свеждат до следното. Всички кирилски¹² преписи на Съдии и Рут (южнославянски и руски)¹³ възхождат към един древен превод, който не съвпада изцяло с нито една от известните редакции на Септуагинта (вж. общите пропуски Съд 2:7; 7:20; 10:8; 11:4; 16:25; 19:25, 27; 20:13, 38; Рут 4:13, Атанасова 1994:89–95; Atanasova 1994a:211–215). Въпреки единния превод налице са и различия между руските и южнославянските ръкописи, които са аналогични на различията между руските и южнославянските преписи на книга Битие. От друга страна, между южнославянските ръкописи се установява голяма близост – в тях има еднакви общи пропуски (Съд 2:21–4:8; 8:6–33; 12:11–12; 17:2, 6; 19:7–8; 20:25) и добавки (Съд 5:16, 17; между 13:1 и 13:2; 14:8, след 15:3; 16:27 и др., Атанасова 1994:101–105; Atanasova 1994a:215–217) с цялата условност на тези термини, тъй като може да става въпрос за някой неизвестен или неоцелял гръцки образец. В южнославянската версия са налице и еднакви механични грешки (Съд 5:6; 10:5; 17:3), еднакви грешки при предаването на гръцки собствени имена (Съд 1:5, 6), общи грешки от неправилно сегментиране на текста (Съд 4:22) и от произнасяне на глас на гръцкия текст (Съд 21:21), както и еднаква сегментация на текстови отрязъци (зачала) с еднакви общи заглавия (Atanasova 1994:207–211). Всичко това води до категоричното заключение, че южнославянските преписи на книги Съдии и Рут възхождат към един общ архетип, при това глаголически, срв. Съд 20:15, 45 πέντε > Ѡ, [4]: ѡ [5] > Ѡ, [4]; Съд 14:14 τρεῖς > Δ·го [4] Δ̄не): ѡ [3] ~ ѡ > Ѡ, [4]; Рут 3:15 ἕξ ·ζ̄ [7] ечмѣнен (вм. шестъ ѣчмене *Арх рус брев*), Рут 3:17 ἕξ ·ζ̄ ·лчмѣнен (вм. ·с̄ ·мѣръ ѣчмене *Арх рус брев*): э [6] > [7] > з. Според Атанасова кофидицирането на южнославянската версия е станало на търновска почва, поради което тя я нарича среднобългарска, като отбелязва, че тази версия включва и лингвистично-текстологични черти, присъщи на Методиевия превод и на преславската редакция на библейските книги, а също и по-късни атонски и търновски промени (Атанасова 1995б:28–29)¹⁴.

¹² Книга Рут е запазена и в глаголически превод в бревиарите.

¹³ В голямата си част ръкописите са същите, по които е изследвана и книга Битие.

¹⁴ Тези констатации ще допълня с наблюдението си, че преславизмите се откриват, макар и в различна степен, в текста на всички славянски ръкописи, включително и в *Арх*, но най-малко са в молдавския ръкопис *P*, срв. Съд 1:18, 20, 27 прнчестн *Арх*, прнчестн *рус*, прнчестн *Г С ἐκκληρονόμησεν* – наследн *P*; Съд 18:9 прнчестнтъ, прнчестнтъ κληρονομῆσαι *Арх Г С рус* – наследнтн *P*; Съд 2:2 рѣчн *Арх Г С рус τῆς φωνῆς* – гл̄н *P*; Съд 2:6 прнчестне, прнчестне, прнчестне *Арх Г С рус τὴν κληρονομίαν* – наслед̄д̄е *P*; Съд 4:14 сле̄зе *Арх Г С рус κατέβη* – сънд̄е *P*; Съд 4:22, 19:15 вл̄з̄е, вл̄з̄е *Арх Г С рус εἰσηλθεν* – вл̄нд̄е *P*; Съд 18:18 вл̄з̄шеи *Арх*, вл̄з̄шоша *рус*, вл̄з̄шоше *Г С ἔλαβον* – в̄нд̄ош- *P*; Съд 19:23 изл̄з̄е *Арх*, изл̄з̄е *Г С рус ἐξῆλθεν* – н̄з̄д̄е *P*; Съд 6:8 п̄стн *Арх Г С рус ἐξαπέστειλεν* – посл̄а *P*; Съд

На отделни места южнославянската версия на книги Съдии и Рут¹⁵ показва близост с по-различен гръцки източник от този на руските чети преписи. Срв. Рут 1:14 въ слѣдъ еε *αὐτῆ* *С Г Р брев* – въ слѣдъ свекрове свое *рус*; 1:16 не боудн мнѣ *С Г Р* – не срѣщн мене *μὴ ἀπάντησαι μοι рус брев*; 1:20 *πικρίαν* горестъ *С Г Р брев* – горька *рус*; 2:10 обрѣтохъ багдтъ *εὖρον χάριν С Г Р брев* – блго сътворнхъ *рус*; 2:13 въ оушн *С Г Р* – въ ѣце *ἐπὶ καρδίαν рус брев*; 4:2 •ī• можъ *δέκα С Г Р* – •ē• можъ *рус*; 4:12 тебѣ въ прнчестіе *С Г Р* – тебѣ *ᾧ* рабы се *□* ч *□* да *σοὶ ἐκ τῆς παιδίσκης ταύτης рус*; 4:14 дѣм его *С Г Р* – нм *□* твоє *□ νομά σου рус*; 4:14 не расыпа оужнчѣство его *С Г Р* – не расыпа оужнчѣство твоего *σοὶ τὸν ἀγγιστέα рус*. Откриват се и звукови грешки (Атанасова 1994:119–121), вж. Съд 21:21 възнѣ града *С Г Р* вм. въз лнкы *ἐν τοῖς χοροῖς рус (χορός ‘хоро, танц’ ~ χῶρα ‘земля, населено място’)*; Съд 12:6 глатн еднного *С Г Р* вм. едннако *οὕτως рус (οὕτως ‘така’ ~ οὗτος ‘единият...другият’)*.

Така най-важните особености на южнославянската версия на книги Битие, Съдии и Рут, а оттам и на цялото Осмокнижие, могат да се обобщят по следния начин. Преводът във всички ръкописи е един и същи, текстовата версия също, което говори за общ прототип, който на места се различава от този на руските преписи. Този прототип е бил глаголически, впоследствие редактиран в Преславското книжно средище в различна степен (паримийте – много слабо, а чети текстът – по-последователно), но като цяло редакцията е по-непоследователна в сравнение с руските преписи. От този прототип южнославянската версия на Осмокнижието е наследила граматическите архаизми, непреведените гръцизми, звуковите грешки.

Руска версия на Осмокнижието

Днес са известни над 40 руски ръкописи на Осмокнижието, но несъмнено броят им е много по-голям, тъй като не всички ръкописни сборки са проучени и обнародвани. Достъпните руски преписи представят един превод и една и съща текстова редакция и въпреки наличието на индивидуални особености може да се приеме съществуването на

6:24 съградн *Арх Г С рус* *ῥοκοδόμησεν* – създа *Р*; Съд 6:24, 26; 21:4 тревникъ *Арх Г С рус* *θυσιαστήριον* – олтаре *Р*; Съд 6:27 съграженнын *Арх рус*, съгражденын *Г С* *ῥοκοδομημένον* – създанны *Р*; Съд 9:27 възвоша *Арх рус*, възлвзоше *Г С* *εἰσήγευκαν* – възндоша *Р*; Съд 7:8 храмъ *σκηνὴν* *Арх*, храмы *рус*, храмн *Г С* – дома *Р* (но Съд 20:8 домъ *σκήνωμα* *Арх* – храмъ *рус Р Г С*); Съд 19:9 храмъ *τὸ σκῆνωμα* *Арх Г С рус* – домъ *Р* и др.

¹⁵ Тук няма да обособявам непаримейни и непаримейни части, тъй като книга Рут не влиза в Паримейника, а от Съдии влизат само 30 стиха от всичко 640, при това незапазени в ранните паримейници (Григоровичев и Захариински).

техен общ прототип. Налице са доказателства, че засвидетелстваната в тях редакция на библейския текст е съществувала много преди XIV в., откогато датират най-ранните преписи. В един от тях (РГБ, Троицко-Сергиева лавра № 2) след книги Иисус Навин, Съдии, Рут и Естер се чете бележка (отъ володнмнра до всеволода гюръвнча лѣтъ •с̄) от 1192–1193 г., т.е. по това време преводът на споменатите библейски книги вече е съществувал. От друга страна, има лингвистично-текстологични аргументи, че този битувал в руските земи през XII в. славянски превод на Осмокнижието е възникнал по-рано в български книжовни средища. Защото именно в него лексикалните признаци на преславската редакция на старобългарските библейски книги са прокарани най-закономерно в сравнение с текста в Архивния хронограф и особено в сравнение с южнославянската версия. Срв. някои примери от книга Битие: Бт 7:15 вълѣстн вм. вълннтн; 18:21 вндѣтн вм. оуѣрѣтн; 3:18 вльчьць вм. осотъ; 8:20 въсежагаемое вм. олокавтосъ; 7:11, 8:2 двъръ вм. хлѣвь; 11:3 дроуѣгъ, подроуѣгъ вм. нскръннн; 7:7,22:12, 22:16, 50:11 дѣлѣ, дѣлѣ вм. радн; 2:7,9; 3:22,24 жнзнь, жнтне вм. жнвотъ; 27:34, 45:2 жрѣло вм. гласъ; 19:24 камъ горѣщнн вм. жоупелъ; 29:10, 46:1, 50:11 кладѣць вм. стодѣньць; 14:15 лѣвъ вм. шоун; 13:7, 29:8, 43:31, 46:32,34, 47:3 пастоухъ вм. пастыръ; 12:3, 10:18, 20 племѣ вм. колѣно; 15:3,4, 22:17 прнчѣстнтн вм. наслѣднтн; 2:19, 1:9, 22:14, 27:36, 50:11 прозъватн вм. нареци; 31:3, 32:3,5 45:5,7,8, 46:5 поустнтн вм. посълатн и много други. В руските преписи на Осмокнижието са налице и други характеристики на преславската редакция – замяна на гърцизмите със славянски съответствия и наличие на прабългаризми, напр. в Бт 11:4, 8 е употребена лексемата съинъ ‘кула, стълб’ **πύργος** (в Паримейника, бревиарите и южнославянските преписи стлѣвъ), в Бт 43:15, 16, 18, 22 самъчнн **ὁ ἐπὶ τῆς οἰκίας** ‘управител, домакин на къща’ (в други преписи слоуга), Съд 9:14, 15 котъгань ‘трън’ **ῥάμνος** (в *Арх* и други преписи тернне), Съд 4:11, 7:13 колъмогъ **σκηνή** ‘шатра’ (в *Арх* и други преписи хъжа), Съд 14:20 коурнъ **γυμφαγωγός** ‘шафер’ (в *Арх* и в други преписи дроуѣгъ). От съществено значение е също, че текстова версия в руските ръкописи на Осмокнижието е засвидетелствана под формата на цитати в съчинения на старобългарски книжовници от X в. На граматично ниво в нея се откриват морфосинтактични особености, характерни за източнобългарски текстове: предаване на гръцки членуван инфинитив в родителен падеж с конструкцията *даже* и инфинитив; предаване на гръцки членувани причастия с подчинени нже-конструкции; само форми

за II сигматичен аорист; предпочитане на причастия от типа ρο,δ,ηνъ, οϋκορηνъ; употреба на творителен предикативен, специфични съюзи (неβονъ, акъи, нмъже), конструкции със ◻ в м. страдателни причастия, синтетични императивни форми и др.

Друг важен факт е, че на места руската версия на Осмокнижието следва гръцки източник, по-различен от гръцкия източник на южнославянските преписи, вж. Бт 12:13 **καὶ ζήσεται ἡ ψυχὴ μου** н жнѡа бодѣть дѡша моѡа *Арх Г М Р С*; н жнѡн вчнет дѡша моѡѡ *брев* – липсва в *рус*; Бт 17:25 **Ἰσμαὴλ δὲ ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἦν ἐτῶν δεκατριῶν** нъзманлъ снъ его •гѡ• лѣ бѣѡаше *Арх Г М Р С*, нъзманлъ же снъ его •вѡ• лѣѡа нсплънь бѣше *брев* – липсва в *рус*; Бт 35:19 **Вηθυεέμ** в внфлеомѡѡ *Арх Г М Р С* – ефратъ *рус*; Бт 37:13 **ποιμαίνουσιν** пасѡтъ *Арх Г М Р С брев* – ндош ◻ *рус*; Бт 40:11 **ἔλαβον τὴν σταφυλὴν** н вѡ ◻ хъ грезнъ *Арх Г М Р С* – липсва в *рус*; Бт 47:29 **υἱὸν αὐτοῦ Ἰωσήφ** снѡ своего носнфа *Арх Г М Р С*, снѡа своего оснѡѡа *брев* – иѡснѡѡа снѡа своего *рус*; Рут 1:14 вѡ слѣдъ свекрове свое ◻ *рус* – вѡ слѣдъ ее **αὐτῆ** *С Г Р брев*; Рут 2:10 благо сътворнхъ *рус* – обрѣѡтохъ вѡгдѡтъ **εὖρον χάριν** *С Г Р брев*; Рут 2:13 **ἐπὶ καρδίαν** вѡ ѡце *рус* – вѡ оϋшн *С Г Р*; Рут 4:12 **σοὶ ἐκ τῆς παιδίσκης ταύτης** теѡѡѡ ѡ равѡи се ◻ ч ◻ да *рус* – теѡѡѡ вѡ прнчестѡе *С Г Р* и др.

Осмъкнижието в Архивния хронограф

На фона на така очертаната текстологична история на славянското Осмокнижие е важно да се установи как се вписва текстовата версия на първите осем библиейски книги от състава на Архивния хронограф. Най-напред ще спра вниманието върху книга Битие: а) Бт 1:1–2:3 е под формата на цитати, парафрази, части от стихове, съпътстващи най-често фрагменти от Шестоднева на Йоан Екзарх или беседи на Йоан Златоуст върху Битие; б) Бт 2:7–50:26 е непрекъснат библиейски текст, но с интерполации на апокрифи, откъси от беседи на Йоан Златоуст върху Битие, фрагменти от Хрониките на Йоан Малала и Георги Амартол, Историческата палея, Заветите на дванадесетте патриарси и др. И тук ще разделя паримейните от непаримейните части, тъй като показват известни различия.

Паримейните части на книга Битие в *Арх* в голяма степен са съхранили превода от Паримейника и бревиарите, като в същото време паримейните са повлияни и от четителния текст от Преслав. Понякога това влияние е доста силно, тъй като в тях се срещат само преславски варианти, напр. плем ◻, трѣѡвннѡкъ, лѣѡѡѡ, нтн, тѡчннѡ и т.н. В други случаи обаче в паримейните съвместно съжителстват паримейни (Кирило-Методиеви) и

непаримейни (преславски) варианти, напр. □зѣкъ и страна, нареци и прозѣватн, радн и дѣла и т.н. Може да се обобщи, че в лексикално отношение най-голяма е близостта на паримиите в *Арх* до Паримейника и бревиарите, на второ място – до южнославянските преписи и най-далече отстоят паримиите в руските преписи. Паримиите в Архивното Битие показват и източнобългарски граматически особености¹⁶, но в същото време са запазили и езикови характеристики на Кирило-Методиевите богослужебни преводи¹⁷.

И в непаримейното Битие от състава на *Арх* личи влиянието на чети версията. Много често в текста се среща само преславският чети вариант, но понякога паримейната и непаримейната лексема се употребяват успоредно. Влиянието на преславската редакция е идентично на това в руските преписи. На непаримейното Битие от *Арх* са присъщи и някои от вече споменатите морфосинтактични особености, характеризиращи изобщо преславската книжнина: предаване на гръцки членувани причастия с подчинени нже-конструкции (Бт 14:24 **συμπορευθέντως** нже сътъ ходнлн срещу ходнвшнхъ *М Г Р С*); предпочитане на перфектни форми срещу гръцки аорист и перфект (Бт 20:9 **ἐποίησας** есн сътворнл срещу створн *М Г Р С*), на форми за II сигматичен аорист, на причастни форми от типа **роднвъ**, **оукорнвъ**, на творителен предикативен, специфични съюзи (**акъз**, **нмъже** наред с **понеже**). Иновации от балкански тип издават честите употреби на дателен за притежание и особено на притежателни приименни енклитични форми за дателен пад. на личното местоимение (**жена тн**, **брат мн етъ**, **домоу ѿца мн**). Успоредно с това обаче непаримейното Битие от *Арх* пази и езикови архаизми (форми за двойствено число, супин, безпредложни употреби). За архаичността както на паримейния, така и на непаримейния текст на книга Битие в *Арх* говорят и глаголическите следи в него, срв. Бт 4:24 **ωτ λαμεχα πατρυδεσλ седмерницею** (50 в.м. 70 **ἑβδομηκοντάκι**): ϣ [70] > н [50]; 5:9 **жнтъ еносъ ѿ лѣ и п̄** (180 в.м. 190 **ἐκατὸν ἐνενήκοντα**): ϣ [90] > п [80]; 5:17 **всѣ малеленловѣ лѣ н̄ сот н п̄ н̄ е̄** (885 в.м. 895 **πέντε καὶ ἐνενήκοντα καὶ ὀκτακόσια**): ϣ [90] > п [80]; 5:19 **жн̄ наредъ рожъ еноха лѣ з̄ со̄** (700 в.м. 800 **ὀκτακόσια**): ѿ [8] > з [7]; 5:18 **жнтъ аредъ лѣ ѿ н̄ м̄ н̄ в̄** (142 в.м. 162 **δύο καὶ**

¹⁶ Напр. синтетични императивни форми – Бт 1:3, 6 **βοудн** (да боудеть в останалите чети преписи); предаване на гръцки членуван инфинитив в родителен падеж с конструкцията **даже** и инфинитив – Бт 2:5 **πρὸ τοῦ γενέσθαι** **даже** вытн на **земан** (не выт *Г М Р С*), Бт 2:5 **πρὸ το ἀνατεῖλαι** **даже** прозѣвнжтн (не прозѣве *Г М Р С*); увеличени перфектни форми срещу гръцки аорист и перфект – Бт 3:12 **ἔδωκεν** **далъ** мн есн (дасть *Г М Р С рус*), Бт 3:17 **ἤκουσας** **послоушала** есн (послоуша *Г М Р С*).

¹⁷ Конструкции със страдателни причастия в.м. със □ – Бт 2:1 **сътворенно** выт *Арх* срещу **свършн** □ *рус Г М Р С*; безпредложни употреби в.м. разширени функции на винителен падеж с предлога **αὐ** – Бт 2:9 **εἰς ὄρασι**в *красно зракомъ Арх* срещу **вз̄ вид̄внне рус**, **вз̄ възоръ Г М Р С**.

ἐξήκοντα καὶ ἑκατὸν): Ɀ [60] > м [40]; 5:20 всѣхъ днѣи арѣдѣовъ ѿ сот н м̄ н в̄ (942 в.м. 962
 δύο καὶ ἐξήκοντα καὶ ἑννακόσια): Ɀ [60] > м [40]; 5:21 жнтъ енох лѣ р̄ н м̄ н ẽ (145
 в.м. 165 πέντε καὶ ἐξήκοντα καὶ ἑκατὸν): Ɀ [60] > м [40]; 5:23 днѣ еноховъ лѣ т̄ н м̄ н
 ẽ (345 в.м. 365 πέντε καὶ ἐξήκοντα καὶ τριακόσια): Ɀ [60] > м [40]; 5:25 жнтъ
 Μαφοуαλα ρ̄ лѣтъ н ǣ н ẽ (165 в.м. 167 ἑπτα ἐξήκοντα καὶ ἑκατὸν): Ɀ [7] ~ ѿ [5] > е.

В непаримейното Битие от *Арх* се срещат грешки, които могат да се обяснят като неправилно сегментирани в процеса на преписването, но също така биха могли да са и звукови, срв. Бт 35:1 ѡвнвшемоу с̄ тогда в.м. ѡвнвшемоу с̄ тебѣ **сои**; 37:26 скнемъ в ровъ его в.м. сзкрыемъ крзвъ его τὸ αἷμα αὐτοῦ; 48:1 ѡцъ тоу жнветъ в.м. ѡцъ тн тоу жнтъ **σου ἐνοχλεῖται**; 49:16 дондеже на соудъ (дондеже соуднтъ *Г М Р С*) в.м. данъ да соуднтъ **Δὰν κρινεῖ**. Има и други грешки, които произлизат от гръцкия текст и са присъщи на всички (южнославянски и руски) ръкописи, напр. Бт 14:5 въ настарѣтѣ ἐν Ἀστάρωδ – в останалите чети преписи настраротѣ, анастаротѣ, насторофѣ, настарофѣ в.м. въ астарофѣ; 14:5 самѣ τὸς **Ομμαίους** – в останалите чети преписи сомею, сомеа в.м. омею и т.н.

Какво е характерно за текстовата версия на книги Съдии и Рут от състава на Архивния хронограф? Книга Съдии е разположена на л. 1836–197 – освен вмъкнатите в нейния текст фрагменти от IV книга от Хрониката на Йоан Малала в полетата на ръкописа има извадки от Историческата палея (те липсват във *Вилн*). В Съдии са налице няколко липси: 5:1–30 (песента на Девора, от която се чете само част от стих 30 и целият стих 31), 16:25–31, 17:1–7 и 21:11–25 (краят на Съдии). Книга Рут заема л. 197–199, като започва от 2:8. Пропускът Съдии 21:11 – Рут 2:8 е налице и във *Варш* (л. 661) и *Вилн* (л. 2396), а това означава, че е бил направен още в протографа на трите преписа. Причината последната 21 глава на книга Съдии да завършва до средата на стих 11 и всю женоу познавшю мужеско ложе¹⁸, без да продължи нататък с останалата част на стиха и да не рачнтѣ нхъ¹⁹ според мен е механична и вероятно е свързана с близката фраза от Рут 2:8 и рече къ роуфъ, заменила и да не рачнтѣ нхъ. Защо един до друг са се

¹⁸ В *Арх* (л. 197), *Варш* (л. 661) и *Вилн* (л. 2396): и всю женоу познавшю мужеско ложе [Съд 21:11] да не речеть роуфъ [~Рут 2:8]. Вместо и всю женоу познавшю мужеско ложе и да не рачнтѣ нхъ [Съд 21:11] ... и рече къ роуфъ [Рут 2:8].

¹⁹ Тази част от стих 11 се чете само в руските преписи, срв. РГБ, ф. 304.I № 2, л. 111а и всен женѣ познавшен ложе мужеско и да не рачнтѣ нхъ; РГБ, ф. 304.I № 728, л. 466 и всен женѣ познавъ мужеска ножа (!) и да не рачнтѣ нхъ; РГБ, МДА №12, л. 2626 и всн женѣ познавшнѣ лоно мужеско и да не рачнтѣ нхъ. Фразата и да не рачите ихъ липсва в южнославянските преписи на Съдии, което още веднъж потвърждава обстоятелството, че книга Съдии в *Арх* възхожда към един и същи прототип с руските преписи.

оказали Съдии 21:11 и Рут 2:8? Възможно е преписвачът на протографа да е спрял работата си до фразата да не рачнтѣ нхъ (Съд 21:11), впоследствие механично да е сгрешил, прелиствайки един лист и привидно продължавайки от същото място с близката фраза н рече къ рѣѣ (Рут 2:8), модифицирана като да не речеть роуѣѣ. Трябва да се има предвид, че липсващият текст²⁰ би изпълнил точно един лист, ако е бил писан по 40 реда в две колони като *Арх*²¹, или би изпълнил два листа, ако е бил писан по 30 реда без колони като *Вилн*²², или по 30 реда в две колони като *Варш*²³. От факта, че всичките достигнали до нас преписи на хронографа са дефектни (с посочената липса), би могла да се изгради хипотезата, че в Русия е достигнал физически дефектен ръкопис и че пропускът е бил направен в протографа вероятно на българска почва. По-малко възможна е противоположната хипотеза – протографът да е бил изправен и всички изправни руски копия от него да не са оцелели.

В много случаи текстът на книги Съдии и Рут в *Арх* съвпада с този в руските преписи, разграничавайки се от южнославянските. Различията се свеждат до:

1. Текстологични разночетения, дължащи се на различни гръцки образци. За книфа Съдии вж. примерите: Съд 1:9 по семже снѣдоша сѣ снове нѣудннн воеватъ хананеѣ жнвоуѣща въ горетѣн на оуѣъ н в равне *Арх рус Sept* – ѣко ісѣ навѣннъ не възыде нн єдннѣжъ въ євноуѣъ рекомы ієрлмъ сего радн не прнѣтъ н по семже съ странами вѣкрѣтнмн борн сѣ іоуѣда *Р С Г*; 1:10 іудею (н нде нюда) къ хананею жнвоуѣщемоу в хевронѣ н нзыде хевронъ страны нма же въ хевроноу преже харіафарвокъ сефер *Арх рус Sept* – н прѣнде на каріафарвокъ н на сеферъ *Р С Г*; 1:24 покажн ны вхѣдъ градъ *δείξιν ἡμῖν τὴν εἰσοδὸν τῆς πόλεως* *Арх рус* – пакы не възходн въ градъ *Р С Г*; 2:17 послоушатн заповѣдѣн гнъ н не сѣтвориша тако *τοῦ εἰσακούειν ἐντολὰς κύριου οὐκ ἐποίησαν οὕτως* *Арх рус* – послоужнша тако *Р С Г*; 6:32 раскопа сѣ *κατέσκαψεν* *Арх рус* – расыпа сѣ *καθηρέθη* *Р С Г*; 7:3 глн оуѣво *λάλησον δὴ* *Арх рус* – оуѣво глн *Р С Г*; 9:7 възва *ἐκάλεσεν* *Арх рус* – плака сѣ *ἔκλαυσεν* *Р С Г*; 9:7 мене можн снѣнметѣн *μου ἄνδρες σικίμων* *Арх рус* – словесе моего *Р С Г*; 11:19 до мѣста моего *ἕως τοῦ τόπου μου* *Арх рус* – въ пѣть *Р С Г*; 19:15 можжа *ἄνῆρ* *Арх рус* – ннкогоже *Р С Г*; 19:29 по костемъ *κατὰ τὰ ὀσταῖ* *Арх рус* – на оуѣды *Р С Г*; 20:20 нзыде можъ *ἴνλεβъ ἐξῆλθον πᾶς ἄνῆρ Ἰσραηλ* *Арх рус* – нзыдоша снове (можѣе) *ἴнлеβн* *Р С Г*; 20:23

²⁰ Липсващият текст заема приблизително 4400 буквени знаци.

²¹ В *Арх* един лист обема около 4800 знака.

²² Във *Вилн* един лист обема около 2400 знака.

²³ Във *Варш* един лист обема около 2400 знака.

взпросааша w ḡн *Арх* ἐπηρώτησαν ἐν κυρίῳ (ḡл *рус*) – възѣпншѣ прѣ ḡмъ **ενοπιον κυριου** *P* (ḡвн *С Г*); 20:42 повѣгнѣтн **ἔφυγον** *P С Г* – проп *Арх рус Sept.* Ясно се вижда, че в тези случаи четенията в *Арх* и *рус* съвпадат с текста на Септуагинта, обратните случаи са изключения. За книга Рут вж. примерите: Рут 2:13 въз ḡщн **ἐπὶ καρδίαν** *Арх рус*, на ḡщн *брев* – въз оушн *P С Г*; 2:19 кде бывшн нповѣда нма моужю **τὸ ὄνομα τοῦ ἀνδρός** *Арх рус*, нме моужевн ономоу *брев* – повѣда ен кто бы мѣжь *P С Г*; 2:21 вса жатва **ὄλον τὸν ἄμητον** *Арх*, всю жатвоу *рус*, всю жетвоу *брев* – жѣтвѣ моѣ възса *P С Г*; 3:6 по всемоу **κατὰ πάντα** *Арх*, все *рус*, вса *брев* – липсва в *P С Г*; 3:14 ἵако прнходн (прнходнла ен) на гоумно **ἦλθεν γυνή εἰς τὴν ἄλωνα** *Арх рус*, вннде жена на гоумно *брев* – прнхѣ твои кѣ мнѣ *P*, прнходн жена оу ногоу моею *Г*, прнходн жена ею *С*; 3:15 нмн же н сн же въза (ѣтѣ) *Арх рус* **καὶ ἐκράτησεν αὐτό** – липсва в *P С Г*; 3:15 сн же прннде въз **γὰρ εἰσῆλθεν εἰς τὴν πόλιν** *Арх рус*, н вннде в градѣ *брев* – липсва в *P С Г*; 3:16 сн же рѣ что есть дѣщн **εἶπεν αὐτῇ θυγάτερ** *Арх рус* – липсва в *P С Г*; 4:5 моавнтскы жены оумрѣшаго н тоу достонтѣ тн поѣтн ἵакоже възставнтѣ нма оумрѣшаго въз прнчастіе его *Арх рус брев Sept* – липсва в *P С Г*; 4:14 нма твоѣ **τὸ ὄνομα σου** *Арх рус* – дѣмъ его *P С Г*.

2. Различни лексикални варианти срещу едно и също гръцко съответствие. За книга Съдии вж. примерите: Съд 1:14 хохнаше *Арх*, хохѣзнаше **ἐγόγγυζεν** *рус* – ḡла, ḡлашѣ *P С Г*; 6:29 дѣтель сню **τὸ πρᾶγμα τοῦτο** *Арх рус* – дѣлѣ сѣ *P С Г*; 6:35, 11:12, 14 слы **τοὺς ἀγγέλους** *Арх рус* – слѣгы *P С Г*; 11:13 слѣмъ **τοὺς ἀγγέλους** *Арх рус* – слѣгамъ *P С Г*; 13:5 прнмешн **ἔξεις** *Арх рус* – зѣчнешн *P С Г*; 13:21 оуведѣ **ἔγνω** *Арх рус* – разоумѣ *P С Г*; 15:4 впашма **κέρκων** *Арх рус* – ѣшнѣма, ѣшнѣма *P С Г*; 15:8 въз сквожемн, сѣквѣжнн **ἐν τρυμαλιᾷ** *Арх рус* – въз пещерѣ *P С Г*; 15:8 въз водотечн **ἐν τῷ χειμάρρῳ** *Арх рус* – въз потокѣ *P С Г*; 16:14 възнѣ, вознѣ **κατέκρουσεν** *Арх рус* – възн *P С Г*; 16:17 ѣбрѣсноу са, ѣбрѣсноу **ξυρήσωμαι** *Арх рус* – ѣстрнѣ са *P С Г*; 18:1 прнчастнѣ, прнчастіе **κληρονομία** *Арх рус* – наслѣдѣѣ, наслѣдѣѣ *P С Г*; 19:18 домъ **τὴν οἰκίαν** *Арх рус* – дворѣ *P С Г*; 20:18 нзѣзѣтъ *Арх рус* **ἀναβήσεται** – въззѣдетѣ *P С Г*. Преобладаващата част от вариантите в Архивния хронограф и руските преписи са присъщи на преславската редакция на библейските книги, напр. прнчастнѣ, изѣстн, сѣлз, възнѣжнн, прнати ‘зачевам’ (вм. зѣчѣтн), вѣдѣтн (вм. разоумѣтн), а други лексеми са характерна за източностаробългарски паметници, напр. опашѣ ‘опашка’ се срѣща в Супрасълския сборник, Изборника от 1073 г, тълковен Апокалипсис (Срневский 2:680; СС 1999:414;

CP 2:87), сквожъна ‘дупка, отвор’ – в Супрасълския сборник и Шестоднева на Йоан Екзарх (Среневский 2:368; СС 1999:605; CP 2:584; Miklosich 1862–1865).

3. Морфологични архаизми в текста на *Арх* и *рус* срещу по-нови варианти в останалите преписи, напр. *haxax legomenon* латъи ‘гърне’ по *-*ū*- основи (Съд 6:19 *vzľļa* въ латвен *εις χύτραν* *Арх*, латовъ *рус* срещу латкѣ по *-*a*- основи *Р С Г*); прост аорист срещу втори сигматичен аорист (Съд 18:15 *внѣдоу̅ εις̅η̅λθον* *Арх рус* – *взнѣдошѣ* *Р С Г*; Съд 18:17 *вззыдоу̅ ανέβησαν* *Арх* – *вззѣдоша* *рус*, *вззѣдоша* *Р С Г*; Съд 18:27 *пѣдоу̅ ἦλθον* *Арх* – *пѣдѣ* *рус*, *пѣѣдоша* *Р С Г*; Съд 19:21 *ѣша̅ ἔφαγον* *Арх* – *ѣдоша* *рус*, *ѣдоша* *Р С Г*).

4. Различия в предаването на гръцки собствени имена, вж. Съд 1:5 *αδωννβεζεκα* *Αδωνιζεζεκ* *Арх рус* – *адоннѣа* и *везека* *Р С Г*; Съд 1:18 *ακαρον̅*, *πακαρον̅* *Арх рус* – *асквалонѣ*, *аскалона* *Асκαλῶνα* *Р С Г*; Съд 10:5 въ *καμων̅* *Арх*, *ηκονом̅ εν̅ Καμων̅*, *εν̅ Ραμων̅* *рус* – въ *камены* *Р С Г*; Съд 10:6 на старостъ *του̅* *Арх рус* – и *настартоноу̅ και̅ ται̅ς* *Ασταρωθ* на старостъ *του̅* *Р С Г* и др.

Така текстът на книги Съдии и Рут в Архивния хронограф и руската версия представя друга редакция на славянския превод, на места отразяваща и друг гръцки първообраз, по който вероятно славянският превод е бил сверяван допълнително. Този гръцки първообраз стои много близо до наличния текст в Септуагинта в нейните различни издания, за разлика от гръцкия първообраз на южнославянските преписи, който не винаги се открива в Септуагинта. В сравнение с южнославянската версия текстът на книги Съдии и Рут в *Арх* и *рус* показва по-последователно лексикално редактиране в полза на преславизмите и по-отчетливи признаци на небогослужебната (чети) версия на библейските книги, така характерни за преводаческата дейност в България през Х в.

В същото време, подобно на книга Битие, и текстът на книги Съдии и Рут в *Арх* не съвпада изцяло и напълно с руските преписи – между тях се забелязват отделни различия, които могат да бъдат обобщени така:

1. Пропуски в *Арх* срещу наличен текст в *рус* (*Р Г С*) и *Sept*, срв. Съд 3:6 *даша̅ ἔδωκαν* *рус*; Съд 4:22 *колъ в̅* *ωбочне* *его̅ ὁ πάσσαλος̅ εν̅ τῇ̅ γνάθῳ̅* *рус*; Съд 6:27 *ѣкоже̅ ἄ̅ γλα̅ εμοу̅ ὄν̅ τροπον̅ ἐλάλησεν̅ πρὸς̅ αὐτὸν̅* *рус Р Г С*; Съд 17:2 *и̅* *рекоша̅ к̅ ннм̅з̅ ндѣте̅ и̅* *неходните̅ земаю̅ και̅ εἶπαν̅ πρὸς̅ αὐτούς̅ προσεύσθε̅ και̅ ἐξιχνιάσατε̅ τὴν̅ γῆν̅* *рус Р Г*

С; Съд 18:7 молчанне *рус*, млзчаше *P Γ C* ἡσυχάζουσα; Съд 20:45 нзвнша $\overline{\omega}$ ннхз ἐπάταξαν ἐξ αὐτῶν *рус P Γ C*; Съд 19:24 дщн θυγάτηρ *рус*, дщн *P Γ C*; Рут 2:14 хлѣбъ τῶν ἄρτων *рус P Γ C*; Рут 4:4 кто $\widehat{\epsilon}$ ωτροковница та н $\overline{\omega}$ вѣща емоу $\overline{\gamma}$ ла *рус P Γ C Sept*; Рут 4:10 н $\overline{\omega}$ племене его *рус P Γ C Sept* и др.

2. Пропуски в *рус* срещу наличен текст в *Арх (P Γ C)* и *Sept*, срв. Съд 2:15 такоже $\overline{\gamma}$ ла $\overline{\gamma}$ нмз καθὼς ὠμοσεν κύριος *Арх P Γ C*, Съд 3:10 н предасть $\overline{\gamma}$ в роуцѣ его χεσαρсафемъ καὶ παρέδωκεν κύριος ἐν χειρὶ αὐτοῦ τὸν Χουσαρсаθωμ *Арх*, Съд 3:28 моава в роуцѣ нашн τὴν Μωαβ ἐν χειρὶ ὑμῶν *Арх*; Съд 18:24 еже сзтворѣ $\overline{\delta}$ ἐποίησα *Арх P Γ C*; Съд 19:29 н прндѣ в домъ свон εἰσῆλθεν εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ *Арх P Γ C*; Съд 20:13 моужа τοὺς ἄνδρας *Арх P Γ C*; Съд 20:37 н прострѣ са прѣсѣдѣ ἐξαρχύθη τὸ ἔνεδρον *Арх P Γ C*, Рут 2:15 $\overline{\gamma}$ ла λέγων *Арх P Γ C*; Рут 4:10 вѣ прнчастне его да не погыбнетъ нма оуמרзшаго ἐπὶ τῆς κληρονομίας...τεθνηκότος *Арх P Γ C* и др. Налице са и общи добавки в *рус*, срещу които липсват аналози в *Арх P Γ C* и *Sept*, напр. Рут 3:3 рнзы свѣтлѣншннѣ *рус* – рнзы *Арх P Γ C* τὸν ἱματισμόν; Рут 2:9 очн твои боудѣта на ннвѣ *рус*, боудѣта брев – вчн твои на ннве οἱ ὀφθαλμοί σου εἰς τὸν ἀγρόν *Арх P Γ C*; Рут 2:18 $\overline{\omega}$ надръ свонхз *рус* – проп *Арх P Γ C Sept*.

3. Индивидуални грешки в *Арх* (поради неправилно сегментиране и преосмисляне на текста, грешки при преписване, грешки под влияние на близкостоящи думи, лексикални замени и др.), вж. Съд 3:8 $\cdot\overline{\eta}\cdot$ вм. $\cdot\overline{\eta}\cdot$ ὀκτώ *рус*; Съд 3:15 хоувоємоудожна вм. ввоємоухоудожна ἀμφοτεροδέξιον; Съд 6:6 оувога же са вм. воувожѣ ἐπτώχευδεν *рус* (ввоувоувожа *P Γ C*); Съд 7:22 нменемъ вм. мечемъ μάχαιραν *рус P Γ C*; Съд 9:54 уроужѣ вм. сзсоды, сзсжды τὰ σκεύη *рус P Γ C*; Съд 18:3 прнсла ἦνεγκε вм. прнведѣ *рус P Γ C*; Съд 18:6 твердѣн вм. дверн θύρας *рус P Γ*; Съд 20:13 нзведоша вм. нзволнша, нзволнша ἠθέλησαν *рус P Γ C*; Рут 2:9 н женоу $\overline{\tau}$ вм. ндеже женють οὗ ἂν θερίζωσιν *рус*, ндеже женѣ $\overline{\tau}$ *P Γ C*, ндеже аще; Рут 2:14 часть ен вм. часъ есть ἤδη ὦρα *рус*, чѣ $\widehat{\epsilon}$ *P Γ C*; Рут 2:18 нзменнв вм. нземьшн ἐξενέγκασα *рус P Γ C*.

4. Общи механични грешки в руските преписи (поради неправилно сегментиране и преосмисляне на текста, грешки при преписване, грешки под влияние на близкостоящи думи и др.), вж. Съд 2:23 не сзтънатн *рус* вм. не сзгнатн *Арх* μὴ ἐξᾶραι; Съд 3:8 сарсафемъ *рус* вм. хсаρсаφемъ Χουσαρсаθωμ *Арх*; Съд 4:16 встрен [копннѣ] *рус* вм. вѣ оуѣты [копн□] *Арх P Γ C* ἐν στόματι; Съд 6:11 млчаше *рус* вм.

млаташе *Arx P C* ἐρράβδιζεν; Съд 6:17 $\overline{\text{с}}\overline{\text{п}}\overline{\text{с}}\overline{\text{е}}\overline{\text{ш}}\overline{\text{н}}$ *рус* вм. $\overline{\text{г}}\overline{\text{л}}\overline{\text{е}}\overline{\text{ш}}\overline{\text{н}}$ λαλεῖς, ἐλάλησας *Arx P Γ C*; Съд 6:24 $\overline{\text{ω}}\overline{\text{ι}}\overline{\text{α}}$ εγο εζδρηна *рус* вм. $\overline{\text{ω}}\overline{\text{ι}}\overline{\text{α}}$ εζδρηна τοῦ **Εζρι** *Arx*; Съд 6:38 нзвн ρογno ἀπεπίασεν, ἐξεπίασεν *Arx P Γ C* – нзвн ρογno *рус*; Съд 8:19 жнлн *рус* вм. жнвнлн ἐζωογονήσατε *Arx*; Съд 9:33 кз ннмз *рус* – кз градоу ἐπὶ τὴν πόλιν *Arx P Γ C*; Съд 11:8 моавла *рус* вм. αμμονα **Αμμων** *Arx P Γ C*; Съд 15:11 кз скважнн ка нтамла вм. кз скважнн камыка нтамла ἐπὶ τὴν ὀπὴν τῆς πέτρας *Itam Arx P Γ C*; Съд 19:26 сѣде *рус* вм. паде ἔπεσεν *Arx P Γ C*; Съд 20:7 даднте собѣ δότε ἑαυτοῖς *Arx P Γ C* – н на ннхз бѣ *рус*; Рут 2:9 кз соуѣдомз *рус* вм. кз сосоуѣдомз *Arx*, сѣсѣдѣ $\overline{\text{P}} \overline{\text{Г}} \overline{\text{C}}$ τὰ σκεύη; Рут 3:7 предѣлнще *рус* вм. прннде лешн ἦλθεν κοιμηθῆναι *Arx P Γ C*; Рут 4:9 послоужнвы *рус* вм. послоуен вы **Μάρτυρες** ὑμεῖς *Arx P Γ C*; Рут 4:10 $\overline{\text{ω}}$ ρογкы моавитына *рус* вм. ρсѣь моавитыни *Arx Ρουθ τὴν Μωαθεῖτιν*, ροуѣз моавитнноу *P Γ C* и др.

5. Лексикални разночетения, срв. Съд 2:4 жрѣло τὴν φωνὴν *Arx P Γ* – $\overline{\text{г}}\overline{\text{л}}\overline{\text{α}}$ *рус C*; Съд 2:5, 18:12 сего дѣла διὰ τοῦτο *Arx* – сего радн *рус P Γ C*; Съд 3:21 нзомче ἔλαβεν *Arx* – нззвлече *рус*; Съд 3:22 подзтчнн ἐπεισήνεγκεν *Arx* – подзтчнноу *рус*; Съд 3:29 не оуцелѣ οὐ διεσώθη *Arx* – не оунѣвн *рус*; Съд 7:13 прннде ἦλθεν *Arx P Γ C* – прнвалн са *рус*; Съд 8:15 радн δι *Arx* – дѣла *рус*; Съд 8:20 рече нѣзкоемоу (!) *Arx* – рече етероу τῷ **Ιεθερ** *рус*; Съд 8:31 прозва ἐπέθηκεν *Arx* – нарече *рус*; Съд 8:30 $\overline{\text{ω}}$ тѣста ἐκ μηρῶς *Arx* – не тѣла *рус*; Съд 9:1 $\overline{\text{г}}\overline{\text{л}}\overline{\text{α}}$ ἐλάλησεν *Arx P Γ C* – рече *рус*; Съд 12:3 мнноу διέβην, παρῆλθον *Arx P Γ C* – ндоуз *рус*; Съд 18:19 оунемен κώφευσον *Arx* – оумомлн *рус*, прѣмлазчн *P Γ C*; Съд 18:28 слово λόγος *Arx P Γ C* – рѣчн *рус*; Съд 19:1 вбнтла в концнхз παροικῶν ἐν μηροῖς *Arx P Γ C* – жнвын вз мнрз *рус*; Съд 19:18 мнноуемз *Arx*, мыноуемь *P Γ C* διαβαίνομεν, παραπορευόμεθα – ндемы *рус*; Съд 20:13 злобоу πονηρίαν, κακίαν *Arx P Γ C* – зло *рус*; Рут 2:10 се ѣко ωβρѣтохз блѣть εὔρον χάριν *Arx P Γ C*, обрѣть благодѣть брев – блго створнх *рус*; Рут 2:14 прндн πρόσελθε *Arx P Γ C* брев – прнвлнжн са *рус*; Рут 2:14 $\overline{\text{ω}}$ хлѣбз сн τὸν ψωμόν σου *Arx P Γ C* – $\overline{\text{ω}}$ оуκροухз твои *рус*; Рут 2:14 сз страны жатѣ ἐκ πλαγίων τῶν θερίζοντων *Arx P Γ C* – подлѣ жьныца, женцѣ *рус*; Рут 2:14 сзкладе *Arx* – пода ἐβούνισεν *рус*, да $\overline{\text{T}}$ *P Γ C*; Рут 2:14 хлѣбы ἄλφитон *Arx P Γ C*, хлѣбз брев – пражьмо *рус*; Рут 3:7 втан κρυφῆ *Arx P Γ C* – тан *рус* брев и др.²⁴.

²⁴ Някои от лексикалните замени в *Arx* (жрѣло, дѣла, нѣкын, проззватн, мннѣтн) са характерни за преславската редакция на библейските книги.

Следователно в рамките на общата редакция, засвидетелствана в руските ръкописи, се оформят две разклонения: едното в Архивния хронограф, а другото – в руските ръкописи. На фона на целия текст на книга Съдии (ок. 620 стиха) разночетенията между тях (лексикални и текстологични) са сравнително малко – 75. Съпоставянето им с аналогичните четения в южнославянските преписи²⁵ показва, че 50 четения от *Арх*²⁶ съвпадат със съответните четения в южнославянските преписи, докато само 16 четения от руските²⁷ съвпадат с четенията в южнославянските ръкописи. При книга Рут (54 стиха, без Рут 1:1–2:8) разночетенията между *Арх* и руските преписи (лексикални и текстологични) са 20 – от тях 15 четения в *Арх* съвпадат със съответните четения в южнославянските преписи²⁸, докато само 5 четения от руските преписи съвпадат с четенията в южнославянските ръкописи²⁹. Следователно в сравнение с руската версия текстът на книги Съдии и Рут в *Арх* стои по-близо до южнославянската версия, отразяваща в голяма степен първоначалния превод. В текста на *Арх* последователно се среща и такъв архаизъм като супинът³⁰, който в руските преписи се среща по-рядко или е поправен с инфинитив. В този дух могат да се коментират и някои правописно-фонетични особености в *Арх*, напр. много по-честото предаване на праславянските сонори г и л с българските рефлекси ръ, лъ (185b3 оумлъче, 185c13 мрътвъ, 186a37 дръжа, 186b плъкъ, 186c16 млъче, 187a1 ѿвръже, 187b12 връсъ, 187c17 влънано, 187c24 плъна, 187c37, 188a22 плъкъ, 186c21 трънню, 186c29 стлъпъ) или на *dj с жд (преже 183d16, даже 183d29, 186a4 межоу) вместо със съответните руски рефлекси, както е в руските ръкописи.

Може да се обобщи, че библейският текст на книги Съдии и Рут от състава на Архивния хронограф стои между южнославянската и руската текстова версия на тези книги. Същото междинно място спрямо руските и южнославянските ръкописи заема и книга Битие в *Арх* (особено непаримейната му част) по отношение на няколко свои особености: 1) подобно на южнославянските преписи, в текста на Архивното Битие има

²⁵ Без липсващия в южнославянските преписи текст Съд 2:21–4:8, 8:6–33, 12:11–12, поради което за 28 разночетения между *Арх* и рус липсва съпоставка с *РГС*.

²⁶ Съд 2:5, 2:15, 4:16, 6:11, 6:17, 6:24, 6:38, 6:39, 7:13, 7:13, 7:19, 8:12, 8:15, 9:1, 9:1, 9:1, 9:4, 9:7, 9:10, 9:18, 9:33, 9:33, 10:18, 11:2, 11:8, 11:17, 11:28, 12:3, 14:1, 14:7, 15:2, 15:6, 15:11, 18:9, 18:24, 18:28, 19:1, 19:13, 19:25, 19:26, 19:29, 19:30, 20:1, 20:4, 20:5, 20:7, 20:12, 20:13, 20:15, 20:37.

²⁷ Съд 2:5, 2:10, 6:27, 7:16, 7:22, 13:9, 18:3, 18:7, 18:16, 18:19, 19:2, 19:24, 20:8, 20:13 20:45.

²⁸ Рут 2:9, 2:10, 2:11, 2:14 [5 разночетения], 2:15, 2:18, 3:3, 3:7, 3:9, 3:12, 4:10.

²⁹ Рут 2:8, 2:9, 2:14, 4:4, 4:10.

³⁰ Съд 8:1 понде воевать, Съд 9:9, 11, 13 ндоу власть, Съд 11:40 хожаахоу плакат са, Съд 12:1 мннучвъ плънт са, Съд 14:3 ндешн поатъ, Съд 14:15 воубожать съзвасте, Съд 15:10 свагать самсона възьдохомъ.

древни езикови архаизми и следи от глаголическо писмо; 2) преславската лексикална редакция е по-последователна в сравнение с южнославянските ръкописи и по-слаба в сравнение с руските ръкописи; 3) редица източни морфосинтактични особености го доближават до руската група ръкописи, разграничавайки го от южнославянската, 4) множество негови четения съвпадат със съответните четения в бревиарите, Септуагинта и южнославянските преписи и са наследени от техен древен архетип.

Следите от този неоцелял старобългарски архетип в по-голяма степен са се съхранили в текста на книгите Битие, Съдии и Рут, респ. на цялото Осмокнижие от състава на Архивния хронограф, отколкото в руската версия на тези книги, макар всички те да отразяват една и съща текстологична редакция. Каквито и по-късни наслоения да са се натрупвали на руска почва до XIV–XV в., те едва ли са променили по същество архетипа на тази текстологична редакция, която явно вече е била оформена към 913–921 г., както сочи заглавието на Григорий и списъкът на византийските императори. Дори смятам, че с установените лингвистично-текстологични характеристики и най-вече с близостта си до архетипа и първоначалния превод текстът на Осмокнижието в *Арх* стои по-близо до времето преди 913 г., отколкото до 921 г.

Нямам съмнение, че макар в Архивния хронограф Григориевата бележка да е оформена като заглавие към V книга на Хрониката на Йоан Малала, отначало тя не се е отнасяла до нея, а до Осмокнижието или до книга Царства (все пак в нея ясно се говори за “книги на Божия Стар завет, разкриващи образите на Новия”). Трудността да се определи с кой от двата старозаветни текста е свързана тя се усложнява от две обстоятелства: 1) в христорологичен план думите на Григорий биха могли да се отнасят както за Осмокнижието, така и за Царства, 2) липсва цялостно лингвистично-текстологично проучване на книга Царства в *Арх*. Защото ако текстовата версия на Царства се окаже еднаква с тази на Осмокнижието, т.е. техният първоизточник е бил един и от него директно (без промяна) библейските книги са попаднали в хронографа, мястото на Григориевата бележка би изглеждало “странно”, доколкото е логично да предполагаме, че тя е стояла или в началото на източника (преди Битие), или в неговия край (края на Царства). Ако текстовата версия на Царства се окаже по-различна от тази на Осмокнижието, т.е. двете книги възхождат към два различни източника, мястото на

бележката не би изглеждало толкова “странно”, тъй като тя или би следхождала Осмокнижието, или би въвеждала Царства. Въпреки липсата на специално текстологическо изследване на книга Царства все пак разполагаме с наблюдението на Евсеев за “три типа древен език” на библейския текст в Архивния хронограф: 1) първоначален превод с много гърцизми по константинополската редакция в паримейните части на Осмокнижието и книга Царства, 2) вторичен превод от времето на цар Симеон с преведени гърцизми по александрийската редакция в непаримейните части на Осмокнижието, 3) трети, междинен превод “представляющий со словарной стороны нечто промежуточное, среднее между двумя первыми типами, еще не изученное” (Евсеев 1902:366) в текста на Царства. Това наблюдение на Евсеев оставя впечатлението, че текстологичната редакция на Царства е аналогична на редакцията на Осмокнижието и като цяло стои между първоначалния Методиев превод и последвалата редакция от времето на Симеон (разбира се, това ще потвърди или отхвърли бъдещо изследване на Царства). Ако сега обаче приемем тази хипотеза, с оглед мястото на Григориевата бележка най-логична изглежда версията, че Осмокнижието и Царства са били взети от два различни източника, като преводът на Царства е бил редактиран, респ. актуализиран от Григорий по времето на княз Симеон (преди 913 г.).

Ако това е така защо между бележката на Григорий и книга Царства стои V книга от Хрониката на Йоан Малала? Допускам, че споменаването на владетеля Симеон е причината бележката на Григорий да се превърне в заглавие и да стои точно на това място, защото така историята на българите се обвързва с древната история (“... V книга на Малала ... е маркирала първата поява и предопределемата роля на българите в световната история...”, Пеев 2008:109). Книга V на Малала с глосата за Ахил и неговите мирмидонци-българи, живели по времето на цар Давид, логично стои пред Царства, така както в края на Осмокнижието и по-точно в книга Съдии са интерполирани откъси от IV книга на Малала, отнасящи се с времето на израелските съдии.

Факт е, че поне 8 години делят двете датиращи литературно-исторически свидетелства – бележката-заглавие на Григорий (преди 913 г.) и списъка на византийските императори, достигащ до декември 920 г. Склонна съм да допусна, че

книжовникът, който окончателно е комплектовал архетипа на Архивния хронограф, включвайки списъка на византийските императори в неговия край, не е бил книжовникът, който е използвал Осмокнижието и Царства като едни от източниците на хронографа. Защото в противен случай бихме очаквали той да поправи княжеската титла на Симеон на царска. Разбира се, по въпроса има и друго предположение. Според Пеев книжовникът, компилирал сборника през 921 г., съзнателно не е актуализирал титулатурата на владетеля, тъй като единствено княжеската титла е имала международна легитимност (“разглежданата историческа компилация е трябвало да отразява международното признание на достойнството на владетеля, а не неговите възделения”, Пеев 2008:111). Тогава обаче възниква въпросът защо в останалите старобългарски текстове, част от които също създадени приживе на Симеон и в неговото най-високо обкръжение, владетелят е титулуван само и единствено цар? Защото във всички оригинални старобългарски паметници, чието възникване се отнася след 913 г., Симеон е цѣсарь/**βασιλεὺς**, вж. *Похвала в Изборника от 1073 г.*: велкы въз цѣрихъ Симеонъ (велкын въз цѣрѣхъ Симеонъ); *Прилог към Златоструй*: прилогъ самого хрестолюбиваго цѣра семнѣна, блговѣрнын цѣрь симонъ; *Надпис на Мостич*: сѣмеонѣ црѣ; *Първо житие на Наум*: блговѣрнѣн цѣрь сѣмеонъ; *Печати на Симеон*: 1. Εἰρηνοποιὸς βασιλέος πολὰ τὰ ἔτη (Εἰρηνοποιὸς βασιλεὺς πολὰ τὰ ἔτη), 2. Συμεὸν βασιλεὺς πολὰ αὐξὶ τὰ ἔτη (Συμεὸν βασιλεὺς πολὰ αὐξὶ τὰ ἔτη); Συμεὼν βασιλεύς; 3. ...ἐκ Θεοῦ πιστοῦ βασιλέος πολὰ τὰ ἔτη (Νικοπυους βασιλυος πολὰ τὰ ἔτη, Νικοπυου Συμεони πυος πολὰ τὰ ἔτη), Συμεὼν ἐν Χριστῷ βασιλεὺς Ρομέων. Същата титла се чете и в по-късни по време текстове като *Второто житие на Наум*: Сѣмеѣна цѣра, *Българския апокрифен летопис*: цѣрь Сѣмеонъ, *българските глоси в Хрониката на Константин Манасий*: сѣмеѣн цѣрь блгарѣм, сѣмеѣнъ цѣрь блгарскын блгарскын цѣрь сѣмеѣн, *надписите към миниатюри в Хрониката на Константин Манасий*: снмѣѣн цѣрь, снмѣѣн цѣрь блгарѣѣ, *Пространното житие на Климент от Теофилакт Охридски*: Συμεὼν ρς καὶ βασιλεὺς, Συμεὼν βασιλέως Βουλγάρων. Само в книжовни и епиграфски паметници, отнасяни преди 913 г., владетелят е титулуван князь/**ἄρχων**, срв. *Надпис от Наръш* [903 г.]: ἐπὶ Συμεὼν ἐκ θεοῦ ἄρχ[οντος] Βουλγάρ[ων], *печат на гръцки*: Χριστὲ βοήθει Συμεὼν ἄρχοντα Βουλγαρίας, *Приписка на Тодор Дуксов в “Четири слова срещу арианите” в превод на*

Константин Преславски [907 г.]: князю нашего болгарска именован Сѣмеона, предисловие към Шестоднев на Йоан Екзарх: княже славынын сумевне, княже великын хртолюбьче Сѣмеоне, Сказание за железния кръст: семѣиынъ князь, химнографски творби на Климент Охридски (Служба за отец, шеста песен повѣдоу нзвѣстьноу подати на соупостатъти князю нашему). Затова не изключвам и друга възможност – архетипът на Архивния хронограф (без хронографикона) да е бил съставен до 913 г. и едва няколко години покъсно да е бил окончателно доокомплектован със списъка на византийските императори.

Таблица № 1

л. 185cd

В лѣто же самегара. вѣ въ ѣлннѣ

промнфевѣсѣ. ѿ ѣпимнфевѣсѣ.
 ѿ атласѣ. ѿ паноптнѣсѣ. арговѣ
 сѣ. ѣгоже сто ѡка нарнцахоу. за
 ѣсногладаніе ѣго. ѿ быстротоу
 ѿ давзкалнѣнъ снѣ ѣлеѣна пнѣ
 кова. се съ же аргосѣ. оумьслн хѣ
 трѣ в западнѣ странахѣ. атла
 жа сѣсказа ѡстрономню. сего ра
 дн глеть ѣкоже въ нѣво внѣть.
 понеже нѣное ѿмѣть въ срѣцн сво
 ѣмѣ. промнфевѣсѣ же. граматн
 чьскою ѿзѡвбрѣте фнлософню
 ѿ дрѣвнѣ лѣтѣ оувѣдѣте. слоу
 чнѣша сѣ. ѣпимнфевѣсѣ же
 моуслнческою хнтростѣ ѿзѡв
 брѣте. давзкалнѣнъ же пото
 пы мѣстны спнса. ѣкоже ѣвсе
 въ ѿ памѣфнлѣнскы спнса:~

л. 37b

Въ лѣта же нареченѣ стронтель

вѣ въ ѣллинѣхѣ

промнфевѣсѣ ѿ ѣпимнфевѣсѣ
 ѿ атласѣ ѿ паноптнѣсѣ н аргѣ
 сѣ. ѣгоже н стоѡка нарнцахоу за
 ѣсногладаніе ѣго ѿ быстротоу
 ѿ давзкалнѣнъ снѣ ѣлеѣна пнѣ
 кова. сѣ аргосѣ. оумьслн хн
 трѣсѣ в западнѣхѣ странахѣ атласѣ
 же сѣсказа астрономноу. сего ра
 дн глеть ѣко въ нѣво внѣть.
 понеже нѣное ѿмѣть в срѣцн сво
 ѣмѣ. промнфевѣсѣ же граматн
 чьскою ѿзѡвбрѣте фнлософню
 ѿ дрѣвнѣ лѣтѣ оувѣдатн сѣлоу
 чнѣша сѣ. ѣпимнфевѣсѣ же
 моуслнческою хнтростѣ ѿзѡв
 брѣте. давзкалнѣнъ же пото
 пы мѣстны спнса. ѣко еоусѣ
 вне памѣфнлѣнскы спнса.

л. 189a

В лѣта же гедевѣна бѣ ѡрфеоуѣсѣ
фраческин. цѣвннческыхъ гоу
слен сказатель. премоудрын сла
внын кнѣжннкѣ:~

л. 190c

В лѣта же фолы бѣ въ фроугннѣстен
в странѣ марсоуа фнлософѣ. ѣже оу
мыслн ѿ моуенкѣ. свнрѣлн трѣ
стню. ѣ помышлалше възбожнтн
са. Въ лѣта же бѣ ѣракленѣ рѣ
нскын. ѣ ѡрганѡуѣте:~

л. 192b

В та же лѣта бѣ въ ѣлланнѣхъ.
влзхва соуѡула ѣроуфенѣска. Въ та
же лѣта цѣртвова въ фроугн
нѣстен странѣ. трѣ ѣже бѣ ѿѣ
нловѣ:~

л. 37d

по варацѣ же старѣн бѣ въ ѣллан гедевѣнѣ. Въ
тѣ вѣрѣма бѣ ѣфрооуѣсѣ
фраческин. цѣвннческыѣ гоуслен сказатель.
прѣмоудрын н славнын кнѣжнннкѣ •

л. 38b, 38c

въ дѣнн же фолы бѣ въ фроугннѣстен
странѣ марсоуа фнлософѣ. ѣже оу
мысла ѿ моуенкѣнскыѣ свнрѣлн трѣ
стѣю. ѣ помышлалше възбожнтн
са . . . Въ лѣта фолы бѣ ѣракленѣ нрѣ
нскын. ѣ ѡрганѡуѣте:~

л. 38d, 39a

въ тѣ лѣта бѣ въ ѣлланнѣхъ
влзхва свѡула ѣроуфенѣска. въ на
же лѣта лѣта цѣртвова въ фроугн
стѣн странѣ трѡвѣсѣ ѣ бѣ ѿѣ
нловѣ

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Атанасова 1994   Атанасова, Д. Грешките в славянските преписи на книгата Съдии и критичното издание на Методиевия превод. – Die Slawischen Sprachen. Band 39, 1994, 89–131.
- Атанасова 1995   Атанасова, Д. Среднобългарската версия на библейската книга Съдии по преписа от РДБ, собр. Румянцева № 29. Дисертация за присъждане на научната степен кандидат на филологическите науки. С., 1995.
- Атанасова 1995б   Атанасова, Д. Среднобългарската версия на библейската книга Съдии по преписа от РДБ, собр. Румянцева № 29. Автореферат на

- дисертация за присъждане на научната степен кандидат на филологическите науки. Шумен, 1995.
- Георгиев 1962   Георгиев, Е. Разцветът на българската литература. С., 1962.
- Горина 2005   Горина, Л. В. Болгарский хронограф и его судьба на Руси. С., 2005.
- Димитров 1990   Димитров, П. Изборниците на цар Симеон. – Литературна мисъл, 1990, № 7, 3–16.
- Дунков 1993   Дунков, Д. Die Methodbibel. Das Buch Rut. – Die Slawischen Sprachen. Band 34, 1993:7–39.
- Евсеев 1902   Евсеев, Ив. Григорий пресвитер, переводчик времени болгарского царя Симеона. – Известия ОРЯС, 7, 1902, № 3, 357–366.
- Истрин 1893   Истрин, В. Александрия русских хронографов. Москва, 1893.
- Истрин 1917   Истрин, В. Хроника Георгия Амартола в славянском переводе и связанные с нею памятники. – Журнал Министерства народного просвящения, 69, 1917, май, 1–25.
- Калайдович 1824   Калайдович, К. Иоанн, ексарх болгарский. Исследование, объясняющее историю славянского языка и литературы IX и X столетий. Москва, 1824.
- Леонид 1889   Леонид, архим. Древняя рукопись. – Русский вестник, 201, 1889, № 4, 3–24.
- Михайлов 1900–1908   Михайлов, А. Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. Варшава, 1900–1908.
- Михайлов 1908   Михайлов, А. Древнеславянский перевод книги Руть. Варшава, 1908.
- Михайлов 1912   Михайлов, А. Опыт изучения книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. Варшава, 1912.
- Николова 1984   Николова, Св. Някои текстологически проблеми в панегиричното творчество на Климент Охридски (по материали от “Похвално слово за пророк Илия”). – В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 1. С., 1984, 63–119.

- Пеев 2008 Пеев, Д. Архивският хронограф и Летописец Елински и Римски I редакция. – Старобългарска литература. Кн. 39–40, 2008, 104–131.
- Славова 1995 Славова, Т. Следи от Методиев превод на библиейската книга Битие. – *Palaeobulgarica*, 1995, № 4, 53–70.
- Славова 2002 Славова, Т. Тълковната палея в контекста на старобългарската книжнина. С., 2002.
- Срезневский 1–3 Срезневский, И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Т. 1–3. СПб., 1893–1903.
- СР 1–2 Старобългарски речник. Отговорен редактор чл.-кор. проф. Д. Мирчева. Т. 1. а – н. С., 1999. Т. 2. о – џ. С., 2009.
- СС 1999 Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. Москва, 1999.
- Творогов 1975 Творогов, О. В. Древнерусские хронографы. Ленинград, 1975.
- Шафарик 1848 Шафарик, П. Расцвет славянской письменности в Бугарии. – Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, 3, 1848, 7, 51–52.
- Atanasova 1994 Atanasova, D. Die Methodbibel. Das Buch Richter. – *Die Slawischen Sprachen*. Band 38, 1994:6–202.
- Atanasova 1994a Atanasova, D. Наблюдения върху три преписа от старобългарския превод на библиейската книга Съдии. – *Die Slawischen Sprachen*. Band 38, 1994:203–225.
- Atanasova 1995 Atanasova, D. Das Buch Richter. Die altbulgarische Übersetzung in den Gesamt- und Auswahltexten. – *Die Slawischen Sprachen*. Band 41, 1995, 53–106.
- Brook, Mclean 1917 *The Old Testament in Greek*. Ed. by A. Brook, N. Mclean. Vol. IV. Cambridge, 1917.
- Dunkov 2000 Dunkov, D. *Altbulgarische Übersetzung des Buches Rut*. Textkritische Ausgabe. Salzburg, 2000.
- Mathiesen 1983 Mathiesen, R. Handlist of Manuscripts containing Church Slavonic Translations from the Old Testament. – *Полата кънигописънага*, № 7, 1983, 3–48.

- Miklosich 1862–1865   Miklosich, F. Lexicon palaeoslovenico - graeco - latinum. Vindobonae, 1862–1865.
- Rahlfs 1962   Rahlfs, A. Septuaginta sacra est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes. Stuttgart, 1962.
- Vajs 1905   Vajs, J. Liber Ruth. Ex codice bibl. Palatinae Vindobonae, Transcriptum notis bibliographicis in eundem codicem ornavit. Veglae, 1905.

Съкращения

Бт – Книга Битие

ГИМ – Государственный исторический музей, Москва

Ис – Книга на пророк Исаия

МДА – Московская духовная академия

НБКМ – Народна библиотека “Св. св. Кирил и Методий”, София

РГАДА – Российский государственный архив древних актов, Москва

РГБ – Российская государственная библиотека, Москва

РНБ – Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург

Съд – Книга Съдии